ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆԻ

ԱԽԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ. — ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Մասեաց Աղաւնիս իւր շրջանի երրորդ տարին կրսկսի ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆ մաղթելով Ազգիս Հայոց. այն ցանկալի յառաջադիմութիւնը՝ որ պատուղ է միաբանութեան, խոհեմութեան, գործունեութեան եւ աշխատասիրութեան. այն յառաջադիմութիւնը՝ որոյ ընթացքին ոյժ տուող զօրութիւնն է ճշմարիտ աստուածպաշտութիւն հանդերձ զիտութեամբ, եւ արագութեանը չափն է հաստատուն առաքինութիւն հանդերձ ճարտարութեամբ: Ազգ մը կամ ժողովուրդ մը քանի որ յառաջադիմութեան ճամբան չէ մտած, բայց մնելու փափաքը սրտին մէջ ծնանի, կրսկսի խլրտիլ, տարուբերիլ, տատանիլ, յուզիլ, երբեմն ալ առ ժամանակ մի այնպէս վրդովիլ որ կարծես թէ յառաջադէմ ըլլալու տեղ ետ պիտի մնայ, կամ թէ այնչափ պիտի տագնապի որ ոտքի վրայ կենալու անգամ կարողութիւն չմնայ պիտի վրան՝ բող թէ ոտք ոտքէ փոխելու: Այս վիճակիս մէջ կըտեսնենք ահա նաեւ մեր Հայոց ազգը քանի մը տարիէ ի վեր, այսինքն քանի որ օսմանեան տէրութիւնը ազատական օրէնքներով եւ գեղեցիկ օրինակով կըխրախուսէ իր հպատակները ի քաղաքականութիւն: Ապա ուրեմն ամենայն կերպով պատշաճ ու վայելուչ է մեր Աղաւնւոյն ըրած բարեմաղթութիւնը:

Թերեւս հարցընէ մէկը տարակուսանօք կամ ժպտելով մը թէ արդեօք այդպիսի բարեմաղթութեան ժամանակը հասեր է իրացընէ մեր ազգին համար որ... Դեռ հարցմունքը բերնէն ամբողջ չելած՝ պիտի լսէ այնպիսին անշուշտ յամենայն

կողմանց թէ « Այո այո, ատենն է, ատենն է, « առաջ երթանք, բան սովրինք, ուրիշներեն ետ « չմնանք, լուսաւորինք, պայծառանանք : « Երբ մինչեւ ցայժմ ի քուն տգիտութեան ըն- « կղմած էինք, ահա արթընցանք ի լոյս իմաս- « տութեան. երբ ցաւոց եւ տրտմութեան թմրու- « թիւնը պաշարած էր զմեզ, ահա զուարթացանք « ի յոյս բարենշան աւուրց ուրախութեան. երբ « հիւանդ էինք բարոյապէս, եւ բազմադարեան « տկարութեամբ գրեթէ հոգեվարք կարծուած, « ահա սկսանք կամաց կամաց հոգի առնուլ, « ոտք ելլել, արեւ տեսնել. հապա առաջ եր- « թանք... — Դէպ ի ծր. — Ի քաղաքակրթու- « թիւն. դէպ ի այն քաղաքակրթութիւնը յոր « մեծաւ փութով կըղիմեն անդադար ազգք եւ « ազինք Եւրոպայ, ու ամենեն աւելի մօտեցող- « ներն ալ' դեռ չհասանք կըսեն անոր, իրաւ- « ցրնէ ալ հասած չեն. վասն զի ով կրնայ չափ « եւ սահման դնել այնպիսի քաղաքակրթութեան' « որոյ վախճանն է մարդկանց բարքը անուշ- « ցրնել, կենցաղավարութիւնը բարեկարգել, « միաքը լուսաւորել, սիրտը ճշմարիտ ուրա- « խութեամբ լեցընել, նիւթական ապրուստն « անգամ դիւրացընել, եւ այս անցաւոր կենաց « անհրաժեշտ բշուառութիւնները որչափ որ « կարելի է պակսեցընել : »

Այսպիսի եռանդ ունեցող, այսպիսի փափաքանօք վառուող ազգը թէ որ յառաջադիմութեան ճամբան չէ մտած ալ նէ' անշուշտ հեռու չէ անկից. միայն քաջալերութեան կարօտ է որ համարձակի առաջին քայլերն առնելու : Այս քաջալերութիւնն ալ իրեն տուողը քաղաքակիրթ ազգաց օրինակը պիտի ըլլայ' որոց վրայ հաստատեր է իր աչքը եւ մտադրութիւնը, եւ որոց կրնեաեւի ամենայն յօժարութեամբ եւ բաւական յաջողութեամբ :

Բայց Եւրոպացւոց քաղաքակրթութեան յամենայնի հետեւիլն ալ արդեօք իր վնասները չունի՞. արդեօք այս նիւթիս մէջ ալ պարզ եւ յախտուն հետեւութիւնը ամօթ չի բերեր խելացի եւ խորագէտ ժողովրդոց. արդեօք մեր ազգը բաւական վորձառութիւն ունի՞ ամեն տեսակ բարբարոսութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը իրարմէ զատելու որոշելու համար : Այս տարակոյսները' այս կասկածները ոչ բոլորովին անհիմն բաներ համարելով, եւ ոչ բնաւ նախապաշարման կամ վախկոտութեան տեղ դնելով, հարկ եւ օգուտ կըսեպնենք քիչ մը բացատրել հոս թէ քաղաքակրթութիւն ըսելով ինչ հասկընալու է : Վասն զի գիտենք որ շատ մարդիկ' ամեն երկրէ եւ ամենայն ազգէ' քաղաքակրթութեան լուսոյն ինչ ըլլալը չգիտնալով, անմիտ թիթեռնիկներու պէս անոր չորս դին կըթռչըտին, ու պայծառութեանը վրայ գմայլած եւ հեռաւոր տաքութեամբը հեշտացած' այնչափ կըմօտենան քովն որ վերջապէս թեւերնին կըխանձոտի ու իրենք կիյնան գոհ կըլլան իրենց տգիտութեանն ու անփորձութեանը :

Արդ ինչ բան է քաղաքակրթութիւնը, եւ ինչպէս սկսեր ու առաջ գնացեր է Եւրոպական ազգաց մէջ :

Քաղաքակրթութիւն կըսուի որ եւ իցէ ազգի կամ ժողովրդեան ընկերական վիճակին լաւնալը, բարոյականին շտկուիլը եւ հանգիստ կեանք անցընելու դիւրութիւններուն շատնալը. ուստի այն ազգը քաղաքակիրթ է որ ուրիշներեն աւելի խելացի օրէնքներով կըվարուի, որու մէջ միաբանական հոգին տիրած է, ծուռումուռ կարծիքներու տէր մարդիկը քիչ են, իրենց կարծիքը պաշտողներն ալ աւելի քիչ, բազաւորը խոհեմ եւ իմաստուն, հպատակները ազատամիտ եւ խաղաղասէր, մեծամեծները խոնարհամիտ, սոսկականները պատուաւոր, գիտունները շատ, արդարութիւնը յաղթող, կասկածոտութիւնը պժգալի, վեհանձնութիւնը սովորական, իրարու խօսք հասկընալը դիւրին, ուղիղ տրամաբանութիւնը առատ, յստակ խօսակցութիւնը շատ, աստուածպաշտութիւնը պատկառելի, առաքինութիւնը վարձատրուած, ներողամտութիւնը մեծին ու պզտիկի հասարակ յատկութիւն մը դարձած :

Իսկ թէ Եւրոպայի գլխաւոր ազգաց մէջ ինչ կերպով սկսեր է այս քաղաքակրթութիւնը եւ ինչ հնարքներով առաջ գնացեր է' համառօտ ոճով մը բացատրենք :

Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնը կըսկսի Հռովմայ տէրութեան կործանելեն ու քրիստոնեական հաւատոյ ծագկելեն : Հռովմայեցիք ալ տեսակ մը քաղաքակրթութիւն ունէին, թէպէտ եւ հիմակուան քաղաքակիրթ ազգաց հետ չեին կրնար համեմատիլ շատ բանի մէջ. երբոր գեղեցկութիւնն ու ապականութիւնը տիրեց մէջերնին, քաղաքակրթութիւն ալ չմնաց քովերնին, օրէնք' բարեկարգութիւն' առաքինութիւն' ամենն ալ փճացան խանգարեցան ու հեթանոսութեան աւերակներուն տակը թաղուեցան : Քրիստոսա-

կան սուրբ հաւատքը եկաւ երեցաւ իր վեմ մեծութեամբն ու զեղեցիկ պարզութեամբը, կռապաշտութիւնը խայտառակեց, եւ Տիբերիոսի, Ներոնի, Կալիգոլայի ու անոնց նման զեղծ մարդկանց ամօթալի վիճակը երեւան հանեց, հասկըցուց մարդկանց թէ ժուժկալութիւն, խստամբերութիւն, խոնարհութիւն, հեզութիւն, համբերութիւն, անխախտ եղբայրսիրութիւն, կատարեալ անձնուրացութիւն, ասոնք են ճշմարտապես դիւցազնական առաքինութիւններ : Ասոնց հետեւող առաջին քրիստոնեաները հալածանք կրեցին. անով աւելի ալ հաստատուեցան իրենց սկզբանցը մէջ, ինչպես որ բնական է, եւ իրարու հետ աւելի միաբան մնացին : Վերջապես Հռովմ չորս հարիւր տարիի չափ հոգեվարք քաշելէն ետեւ հոգին փչեց. հիւսիսային բարբարոս ազգերը հեղեղի պէս արշաւեցին կոխեցին հետ գնետ Եւրոպան, ու երկու հարիւր տարիի չափ աւերակներով ու արիւնով լեցուցին անոր ամէն կողմերը : Անկէց ետքը Սաքսոնիացիք բնակութիւններին հաստատեցին Անգղիա, Փրանկները Գաղղիա, Հոնք կամ Հունգարացիք Պաննոնիա, Գոթացիք Սպանիա, Լոմպարտացիք Իտալիա : Այնուհետեւ հին Հռովմայեցւոց ոչ օրէնքները, ոչ լեզուն եւ ոչ սովորութիւնները մնացին. անոնց տեղը բռնեցին տիրող բարբարոսներուն լեզուները, օրէնքներն ու սովորութիւնները :

Աղիս անկին մնացած քրիստոնեաները՝ իրենց հեզ եւ հլու, շուքերնէն վախցող ու խնդմ եւ անգօր բնաւորութեամբը այն բարբարոսաց ներողամտութեանը հանդիպեցան, ոմանք ալ հին Հռովմայեցւոց արուեստները պահած ըլլալով, քրիստոնէական հաւատոյ ապսպրած առաքինութիւններն ալ ի գործ դնելով, իրենց յաղթականներուն գթութեանն ու համարմունքին արժանի տեսնուեցան, մինչեւ անոնցմէ մէկքանին քրիստոնեայ ըլլալուն անգամ պատճառ եղան :

Սակայն քրիստոնէութիւնն ալ քիչ ատենն բարբարոսաց տիրապետութեանէ վնասները սկսաւ կրել. նոյն իսկ եկեղեցականներուն մէջն անգամ գիտութիւնը պակսեցաւ, քրիստոնէական սկզբանց քարոզութիւնը դադրեցաւ, աստուածպաշտութեան օրինաւոր արարողութենց տեղը սնապաշտական սովորութիւնները քանի գնացին շատցան : Անոր վրայ կաթուածական կառավարութեան ատեններն ալ որ եկան, բոլոր Եւրոպա բարբարոսութեան խաւարին մէջ թաղուեցաւ. ամէն կողմերը մանր մանր բռնաւորներով լեցուեցան, եւ ամէն բերդ մէյմէկ այր աւազակաց դարձաւ : Այնպիսի ժամանակ ալ աւետարանին քարոզած հաւատքը հաստատուն էր, թէպէտ եւ բարոյականը հասկըցող ու հասկըցընող չկար : այն հաւատքին ուժովը քրիստոնէից սիրտը եռանդ մը ընկաւ արեւելք երթալու բազմութեամբ որ սուրբ երկիրը Արաբացւոց ձեռքէն ազատեն :

Երկու հարիւր տարուան մէջ Եւրոպացիք իրենց բան գործ ըրին Ասիա զօրք թափելը ամէն վիճակէ ու ամէն հասակէ. որչափ որ նեղութիւններէ հոգիին եկած խեղճեր, բռնաւորութենէ յոգնած բռնակալներ, մեղքերնին քաւելու յուսովը քաջալերուած յանցաւորներ, աշխարհք տեսնելու փափաքող բախտախնդիրներ որ կային, գունդ գունդ ճամբայ ելան գնացին Արեւելք, Ասորւոց երկրին, Պաղեստինու, Փոքր Ասիոյ ալ մէկ մասին տիրեցին, մինչեւ Կոստանդնուպոլիսն ալ ձեռք ձգեցին : Իրաւ է որ այն տեղերուն մէկն ալ ձեռքերնին չմնաց, բայց իրենց արշաւանքներուն պտուղները շատ մեծ եղան Եւրոպայի մէջ : Վասն զի խաչակիրները Իտալիոյ ամէն կողմերէն անցած ատենին, եւ մանաւանդ Արեւելքի ծաղկեալ երկիրները տեսնելով՝ շատ խելք սովրեցան. եւ Կոստանդնուպոլիս որ այն ատենը աշխարհիս ամենէն մեծ եւ ամենէն գեղեցիկ քաղաքն էր՝ բարբարոսներու ձեռք ոչ երբէք ընկած ըլլալով, գոնէ աւանդութեամբ պահած էր դեռ հին Հռովմայեցւոց արուեստները, գիտութիւններն ու քաղաքավարութիւնը : Խաչակիրք իրենց երկիրը դարձած ատենին չէին կրնար զարմանալով չպատմել տեսածնին ու լսածնին եւ անոնց չհետեւիլ շատ բանի մէջ :

Բայց որ ժամանակ եւ կամ աշխարհիս որ կողմը տեսնուած է որ նոր բարեկարգութիւն մը ընել ուզողները՝ հին կարգադրութիւնները պահել ուզողներուն կողմանէ ընդդիմութիւն չկրեն. այս ընդդիմութիւնն ալ որչափ աւելի զգուշաւոր եւ անշահասէր մարդկանց կողմանէ ըլլայ՝ այնչափ աւելի ներելի, մանաւանդ թէ օրինաւոր բան է : Եւ անա այս է պատճառն որ ազգաց եւ ժողովրդոց յառաջադիմութիւնը միշտ ծանր կերպով կըլլայ, մանաւանդ առջի բերան :

Այս կերպով անա խաչակիրներուն Եւրոպա բերած նոր նոր գաղափարները թէպէտ առջի բերան չկրցան շուտով փոխել Եւրոպացւոց սովորութիւնները, բայց քիչ ատենէն կաթուածական կառավարութիւնները քանի գնացին տկա-

բացան, բազաւորական իշխանութիւնը զօրացաւ, գեղեր քաղաքներ բռնակալաց հարստահարութենէն ազատեցան, արուեստները ծաղկեցան, ժողովուրդները շատցան ու հարստացան, եւ քաղաքակրթութիւնը սկսաւ առաջ երթալ : Դատաստանական գործողութիւնները կարգի դրուեցան. ժողովրդոց իրաւունք եւ իշխանութիւն տրուեցաւ որ դատաւորներէն զոհ չըլլան նէ' առ բազաւորն բողոքեն. դատաստաններու մէջէն ալ բարբարոսական անգթութիւնները' տանջանքները վերցուեցան, եւ այս բարեկարգութեան օրինակը եկեղեցականք տուին' իրենց մէջէն վերցընելով նախ կրօնապետութեան խստութիւններն ու բարբարոսութիւնները :

Այն միջոցին' այսինքն երկոտասաներորդ դարուն աւետնները Յուստինիանոս կայսեր օրենքներուն մէկ օրինակը գտնուեցաւ Իտալիոյ մէջ : Թէ որ այն գիւտը քանի մը հարիւր տարի առաջ պատահէր' օգուտ մը պիտի չունենար, վասն զի անոր յարգը ճանչցող պիտի չգտնուէր. բայց այն աւետնները Եւրոպայի ազգերը սկսեր էին այնպիսի օրենքները լսելու եւ ի գործ դնելու չափ կրթուիլ. ուստի շուտ մը ընդունեցան ու ամէն տեղ տարածեցին. խելացի մարդիկ այն օրենքներուն մեկնութիւնները շինեցին, ու եւեւէ եղան որ ճիշդ պահուին. անով սկսան օրենսգէտ կամ իրաւագէտ բսուած անձինքը բազմանալ :

Եւ ահա այն եղաւ քաղաքակրթութեան արշալոյսը. ազնուականներն սկսան իրենց արտօնութիւններն ու մեծութիւնները կորսընցընել, բայց անոր տեղը խելքերնին բացուեցաւ, անձնական շահը մոռնալ սովրեցան, բարեպաշտութեան' մարդավարութեան' գթասիրութեան ազնութիւնները հասկընալ սկսան : Պատերազմական քաջութիւնը մինչեւ այն աւետներն ալ մեծ բանի տեղ կըդրուէր, եւ ազնուականները կրնային որ իրենց քաջութիւնը արատ մը չունենայ. բայց որովհետեւ խաչակրութիւնները դադրեցան ու պատերազմական քաջութիւններ ցուցընելու առիթները պակսեցան, նայեցան որ իրենց քաջութիւնը աւելի պատուաւոր բանի մը գործածեն, այսինքն տկարաց եւ նեղելոց պաշտպանութիւն ընելու :

Մինչդեռ մեկդիէն ընկերական առաքինութիւնները օր օր կըզօրանային, մեկալ դիէն գիտութեանց լոյսը սկսաւ տարածուիլ Եւրոպայի վրայ' Արեւելքէն դէպ ի Արեւմուտք գալով. վասն զի Արաբացիք եւ Յոյնք մասնաւոր ջանքով մը եռեւէ էին երկրաչափութեան, աստղաբաշխութեան, բժշկութեան, տրամաբանութեան եւ հոգեբանութեան. որով թէպէտ հիմակուան բնագիտութեանց ու իմաստասիրութեանց կատարելութենէն ու ճշդութենէն դեռ շատ հեռու էին, բայց զարմանալի կերպով դիւրացուցին Եւրոպացւոց այն գիտութիւններուն ճամբան : Անով եկեղեցականաց մէջ ալ դպրոցական աստուածաբանութեան ոճը տարածուեցան, մտքերնին բացուեցաւ, սրուեցաւ, սկսան նորէն սրբոց Հարց գրուածքները կարդալ ու հասկընալ, եւ նախնի քրիստոնէից նախանձելի վարուց յարգն ու հետեւութիւնը ժողովրդոց մէջ տարածել :

Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը շուտովառաջ քշող պարագաներուն մէկն ալ եղաւ կողմնացուցին (փուսուլային) գիւտը. վասն զի անով ծովային ճամբորդութիւնները շատցան, նոր նոր երկիրներ գտնուեցան, վաճառականութիւնը ծաղկեցաւ, հարստութիւնը շատցաւ, տաք երկիրներու բերքերը ցուրտ երկիրներ ալ տարուեցան, մարդկանց հագուստներուն մէջ մաքրութիւն' հանգստութիւն' պերճութիւն ալ մտաւ, բնակարանները գեղեցկացան, հասարակաց կերակուրներն առատ ու առողջարար եղան եւ կենաց ամէն տեսակ դիւրութիւնները սկսան շատնալ :

Ինչ աւետնէն տպագրութեան արուեստն ալ հնարուեցաւ, որ քաղաքակրթութեան նաւուն առագաստները լեցընող հովի մը պէս քշեց առաջ տարաւ զայն անկարծելի արագութեամբ : Այնուհետեւ գրականութիւնն ու գեղարուեստներն ալ որ բոլորովին ընկած էին' նորէն կենդանացան ու սկսան ծաղկիլ, մանաւանդ Իտալիոյ մէջ, ուր նկարչութիւնը, ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը քիչ ժամանակի մէջ մեծամեծ յառաջադիմութիւններ ըրին :

Քրիստոնէական կրօնը իր սքանչելի սկզբունքովը շատ առաջ տարաւ գրականութիւնն ու գեղարուեստները. բայց ցաւալին այս էր որ այն սկզբունքը քարոզող եկեղեցականաց մէջ շատ մարդիկ կային որ ժողովրդեան իրենց վրայ ցուցուցած պատկառանքին համեմատ վարք չունէին. տիրապետութեան հոգի, ատելի սէր, փափկութեանց ախորժ, ասոնք ամէնն ալ իրենց հետեւանքներովը հանդերձ պատճառ եղան բողոքականութեան գլուխ վերցընելուն ու ամէն եկեղեցական բարեկարգութիւն տակնուվրայ ընելուն : Չենք կրնար ըսել թէ բողոքականութիւնը Եւրոպացւոց

միտքը չսըրեց համարձակ դատաստան ընելու ամեն բանի վրայ. բայց այս ալ չենք կրնար մոռնալ որ սարսափելի կրօնական կռիւներու եւ արիւնհեղութեանց պատճառ ըլլալովը՝ քաղաքակրթութիւնը ետ ձգեց : Աւելի ալ ետ պիտի մնար անտարակոյս՝ թէ որ հռովմէականք ու բողոքականք իրենց անհաշտ բշնամութեանը հետ ջանք մըն ալ չխառնէին իրարմէ աւելի բարի վարք ցուցընելու, եւ անով հասկըցընել ուզելու թէ իրենց բռնած ճամբան է շիտակը :

Այնուհետեւ գիտութիւնները սկսան առանց արգելքի առաջ երթալ, եւ մարդիկ վարժեցան ամեն բան կարգով կանոնով՝ չափով եւ ոճով քննել, մտածել, խօսել եւ գործել. տաք երեւակայութեան վերացեալ խորհրդածութիւնները մէկդի դրին եւ սկսան պաղ արիւնով ամեն բանին ինչ արժէք ունենալը գննելով՝ ադեկին ադեկ ըսել ու գէշը մէկդի ձգել : Գրականութեան հիմը դարձեալ հին ազգաց գրականութիւնն եղաւ, եւ պատմութիւն՝ բանաստեղծութիւն՝ ճարտասանութիւն գրել ուզողները՝ իրենց օրինակ առին Թուկիդիդէսն ու Տակիտոսը, Հոմերոսն ու Վիրգիլիոսը, Կիկերոնն ու Ոսկերերանը : Անկէց ի գատ՝ հին Յունաց եւ Հռովմայեցւոց մեծանձնութեանն ու զանազան առաքինութեանցը հետեւողներ շատ եւան կրթութիւն առած մարդկանց մէջ. եւ թեպետ այն հեթանոսական գաղափարներուն հետ՝ դիցաբանական առասպելներն ալ մասնաւոր զուարճութեամբ մը սկսան յիշատակուիլ շատ մը իմաստնոց գրուածքներուն մէջ, բայց քրիստոնէութեան գերազանց վարդապետութեամբն ու խրատներովն այն առասպելեաց վնասները հետզհետէ մնացին :

Եկաւ հասաւ եօթնեւտասներորդ դարը, եւ հետը մէկտեղ բերաւ՝ մանաւանդ Գաղղիոյ եւ յետոյ Անգղիոյ մէջ՝ մեծամեծ հանճարներու պտուղները, որով գիտութիւն եւ արուեստ, գեղարուեստ եւ քաղաքականութիւն՝ ամենն ալ նոր եռանդով մը առաջ քալեցին : Բայց աշխարհիս մէջ առանց շուքի լոյս չկայ, առանց խռովութեան խաղաղութիւն չկայ, առանց պակասութեան կատարելութիւն չկայ. ուստի եւ այն ատենի քաղաքակրթութիւնը իր մեծամեծ աղէկութիւններուն հետ մեծամեծ ալ գէշութիւններ ունեցաւ : Մինչդեռ մէկդին ճոխութիւն ու հարբուսութիւնը ծովացեր էր, մէկալ դին աղքատութիւնն ու խեղճութիւնը հեղեղի պէս կը կոխէր շատ երկիրներ. մէկդին բարեպաշտութիւնը բարձր ի գլուխ կը պանծար, մէկալ դին կրօնամոլութիւնն ու սնապաշտութիւնը քրիստոնէութեան հիմը քանդել կը ջանային. մէկդին պիտանի եւ ոգեշահ գրքերը մարդկանց միտքը կը լուսաւորէին ու սիրտը կը շտկէին, մէկալ դին անպիտան ու վնասակար գրքեր մարդկանց չարիք կրսովրեցընէին ու անոնց բարքը ապականելու եւ առաջին վայրենութեան դարձընելու կաշխատէին :

Ասոնց պտուղն եղաւ վերջապէս ութեւտասներորդ դարուն վերջերը Գաղղիոյ մէջ փրթած զարհուրելի յեղափոխութիւնը, որ տասը տարիի չափ ամեն կարգ կանոն՝ ամեն միտք ու սիրտ՝ ամեն բարիք ու չարիք իրարու խառնեց տակնուվրայ ըրաւ. բայց անոր դադրելէն ետեւ իմացան Եւրոպացիք թէ անիկայ անցաւոր փոթորիկ մըն էր, եւ վնասները այնչափ մեծ չեն եղեր որ վախցուի թէ մի գուցէ հինգ վեց հարիւր տարիէ ի վեր պատրաստուած քաղաքակրթութիւնը անով փճանայ, ու Եւրոպան նորէն բարբարոսութեան խաւարաւը ծածկուի : Իմացան թէ այն յեղափոխութիւնը հանդուներուն ալ բուն միտքը քաղաքակրթութիւն է եղեր, բայց չափազանց կերպով անոր ետեւէն եղեր են, ու չափէ դուրս տաքցուած շոգեզօրծիի պէս ճաքեր է իրենց քաղաքակրթութիւնն ու ամեն տեսակ վնաս հասուցեր է :

Իսկ հիմակուան ժամանակս, այսինքն իննեւտասներորդ դարը որչափ ալ քաղաքակրթութեան վերջին կատարելութեանը հասնելէն դեռ շատ հեռու ըլլայ շատ բանի կողմանէ, սակայն տարակոյս չկայ որ Աբեւելքին ինչպէս որ պէտք է օրինակ կրնայ տալ յամենայնի : Այն քաղաքակրթութիւնն որ ի սկզբան նկարագրեցինք՝ իրաւցընէ կըտեսնուի Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ մէջ, որոց հետեւողք են կարգաւ Սպանիացիք, Ռուսք, Մոլտաւիացիք եւ այլն : Ասոր յայտնի ապացոյց ուզողը կրտեսնէ որ Գաղղիա, Անգղիա եւ Գերմանիա, ինչպէս նաեւ Ամերիկա, խիստ շատ մարդիկ կան նոյն իսկ ատորին կարծուած վիճակներուն մէջ, արուեստաւորաց եւ ծառայից մէջ, թէ այր եւ թէ կին, որ քաղաքակիրթ ըլլալնին ամեն բանի մէջ կրցուցընեն, կարդալ գրելը իրենց սովորական է, օրինք գիտնալը հասարակ բան մըն է, տրամաբանել, խօսք հասկընալ եւ ուրիշի խօսք հասկըցընելը ամենեւին դժուար չէ իրենց համար : Աւելցուր այս կատարելութեանց վրայ նաեւ գիտութեանց եւ արուեստից օր ըստ օրէ առաջ երթալը, շոգե-

նաւաց, շոգեկառաց եւ ամեն տեսակ շոգեգործեաց հրաշալիքները, ելեկտրական հեռագրաց, հազարաւոր լրագրաց, բիւրաւոր գրքերու ամեն օր բովանդակ Եւրոպայի երեսը տարածած լուսաւորութիւնները, — կըտեսնես թէ ինչ աստիճանի հասեր է հոնտեղի քաղաքակրթութիւնը :

Ասոր դիմել՝ ասոր հասնիլ է ուրեմն նաեւ Հայոց ազգիս եռանդուն ջանքը. եւ միթէ զարմանք է : Զայս կըմաղթէ ուրեմն մերազնեայց նաեւ Մասեաց Աղաւնիս. եւ միթէ իրաւունք չունի : Ցառաջադիմութիւն, յառաջադիմութիւն. ետ մնալու ատեն չէ, ոչ միայն անոր համար որ արդէն շատ ետեւ մնացեր ենք, այլ եւ անոր համար որ մեր առջեւն ու չորս բոլորը գտնուող ազգերն ալ առաջ երթալու վրայ են : Մէջերնիս եղած տարաձայնութիւններն արգելք չըլլան մեր յառաջադիմութեանը. որչափ առաջ երթանք՝ այնչափ այս տարաձայնութեանց անտեղութիւնը պիտի հասկընանք : Կարծեաց տարբերութիւնները ամենեւին վնաս չեն ըներ յառաջադիմութեան՝ երբ անոր ոյժ տուող զօրութիւնն, ինչպես որ ըսինք, ազգութիւն, ազգասիրութիւն, ազգային հոգին ու ազգային կրօնն է. այս զօրութեան ուժգութիւնը լաւ հասկըցող վեհանձն մարդիկ պիտի չդանդաղին գոհելու ասոր իրենց անձնական կարծիքները : Եւ յիրաւի. ինչպես կրնայ Պօլսեցի Հայը պահանջել որ Ռուսաստան բնակող Հայն ալ ամեն բանի մէջ իր կարծիքներն ունենայ, կամ թէ Ռուսաստանցի Հայը ինչ իրաւամբ կրնայ պահանջել որ Հնդկաստանցին իրեն պէս մտածէ, եւ Հնդկաստանցին ինչպես կըպնդէ որ Մաճառաստանի Հայը իր գաղափարներովը շարժի : Ապա ուրեմն նոյնպէս ալ Հայաստանի Հայերը Պօլսոյ Հայերէն տարբեր կարծիք կրնան ունենալ իրենց համար, ինչպես նաեւ Պօլսոյ Հայոց այլ եւ այլ մասերը իրենց համար, միայն թէ հասարակաց նպատակին վրայ ամենքն ալ միաբան ըլլան, որ է Առաջ երթալ միշտ դէպ ի քաղաքակրթութիւն՝ նախանձաւոր պահպանութեամբ ազգային ընտիր ընտիր յատկութեանց, եւ գլխաւորապէս ազգային քրիստոնէական լուսաւորչական սուրբ կրօնին, որ հիմակուան ժամանակս մի միայն զօր միութեան մնացեր է ամենայն հարազատ Հայկազանց մէջ՝ աշխարհիս որ կողմն ալ որ սփռուած ըլլան : Այսու հոգւով անտարակոյս կրնասնինք մեր նպատակին, եւ շուտով կրնասնինք՝ եթէ խրատուինք ու քաջալերուինք քաղաքակիրթ ազգերուն բռնած ուղիղ եւ օգտակար հնարքներեն եւ բարի օրինակէն :

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԻՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

ԱՐՔԱՅԱԶՆ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ՔԱՋ ԶՕՐԱՊԵՏ ՄՈՎՍԷՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆ ԵՐԿԱՅՆԱՔԱԶՈՒԿ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ.

NOTICE SUR LE GÉNÉRAL PRINCE MOVSÈS ZACHARIAN ARGOUTINSKY DOLGOROUKY.

Բոլոր ազգիս, եւ մանաւանդ Ռուսաստանի Հայոց պարծանք Արղուբեանց իշխանը այն սակաւաթիւ անձանց մէկն է որ կենդանութեան ժամանակնին իրենց գեղեցիկ համբաւովը աշխարհս կարգէ դուրս կերպով մը կըպայծառացըննն, ու երբոր կըվախճանին՝ իրենց տեղը տարիներով եւ բերուս դարերով պարապ կըմնայ, եւ իրենց յիշատակը անմոռանալի : Արղուբեանց իշխանին քաջութեանն ու խոհականութեանը վրայ խիստ շատ պատմութիւններ կըպատմեն Կովկասու ազգայինք. մենք անոնց ինչ աստիճանի ստուգութիւն մը տալնին չենք գիտեր, բայց ինչ որ ալ ըլլայ՝ ասոնք ալ ամեն ազգի մէջ ըլլալիք բաներ են, եւ ոչ ոք կրնայ ուրանալ որ Արղուբեանց իշխանը ինքն իր ազգին մէջ մեծ անուն մը չէ ձգած :

Notre nation est due principalement à la partie qui habite la Russie. Le prince Argoutinsky est un de ces hommes rares qui, par l'éclat de leur vie, méritent d'être placés au premier rang, et lorsque la mort les enlève au monde, leur place reste pendant des années, et, dirai-je? des siècles, inoccupée; leur mémoire est consacrée par d'impérissables regrets. Les habitants du Caucase ont conservé le souvenir d'une foule de faits qui attestent sa haute valeur et sa prudence consommée. Ignorant le plus ou moins de certi-